

חוברת "מזכרת לרב יחיא קאפח"*

עם פטירתו של הרב יחיא קאפח בחודש כסלו תרצ"ב (1931), נזעקו תלמידיו ומוקירי זכרו להעלות על נס את תרומתו של האיש הגדול הזה לקהילה היהודית בתימן. בשורה של הספדים שנישאו בתימן ובארץ ישראל, הוזכרו מפעלותיו. חלק מן ההספדים הללו הועלו על הכתב בידי תלמידו, הרב סאלם קרח, בספר "אגרת בוכים"¹, שנתחבר לאחר פטירתו של הרב קאפח, אך נדפס בהשמטות קלות רק בשנת תשכ"ג (1963).² הספדים אחרים נשארו ספונים בכתבי יד.³ רבים מתלמידיו של הרב קאפח ביקשו ממקורביו לכתוב את תולדות חייו, ובעיקר אלו שנסעו למקומות אחרים כמו ארץ ישראל ואריתריאה, כמו שמעיד הרב שלום קרח בפתח חיבורו "אגרת בוכים":

אבל הכריחו אותי אחינו אנשי גאולתנו התימנים השוכנים בעיר הקודש ירושלים ותל-אביב יע"א [=יעזרם אל]. ולא הם אף אחינו היושבים בשאר נפות תימן, ואף מאסמרה (באריטריה) שלחו מכתבים להזדרז בענין זה.⁴

נראה כי דווקא מי שחיו הרחק מתימן ביקשו להיאחז בזיכרונות כדי לשמר את מסורת תימן ואת הנתיב המיוחד שהלכו בו תלמידי הרב קאפח. תלמידי הרב בארץ ישראל הקימו בשנת 1930 את "ארגון אבי דוד", משום שהיה חשש שמותו של הרב קאפח

* המחקר נכתב בעת שהייתי עמית מחקר בתוכנית EUME בברלין ואני מודה לתוכנית ולעומד בראשה מר ג'ורג' ח'ליל על תמיכתם. עוד אבקש להודות למר יוסף פרחי ולגב' קרסטין הינפלד, שהמציאו עבורי מחקרים.

1 ראה ש' קרח, אגרת בוכים, בית-שמש תשכ"ג, עמ' לט, שמות המספידים בלווייתו, ובהמשך שמות המספידים בימי השבעה. לגרסה נוספת של חלק מן הספר, ראה ש' קרח, "הולך תמים ופועל צדק (פרקים מ"אגרת בוכים)", בתוך י' ישעיהו וא' צדוק (עורכים), שבות תימן, תל-אביב תש"ה, עמ' 181–197. הרב שלום קרח (1873–1952) היה רב, סופר ומלמד תינוקות מפורסם בצנעא, מראשי הקהילה הדרדעית בצנעא ותלמידו של הרב יחיא קאפח.

2 על הדפסת הספר ראה בספרו של טוב צדוק, לקח טוב, קרית אונו תשע"ה, עמ' 147–148. צדוק היה המו"ל של אגרת בוכים.

3 בעת האחרונה פרסמתי הספד נוסף פרי עטו של הרב סאלם עזירי, שנישא בעיר מנאכ'ה שבתימן במלאת שלושים לפטירתו של הרב קאפח. ראה מ' ענזי, "הרב סאלם עזירי ודרשת ההספד על הרב יחיא קאפח במנאכ'ה", תהודה 30 (תשע"ד), עמ' 15–20.

4 קרח, הולך תמים ופועל צדק (לעיל, הערה 2), עמ' 182.

יוביל להתפוררות התנועה הדרדעית וערכיה.⁵ גם ההיכרות של המהגרים עם העולם החדש, שמייחסים בו חשיבות לכתיבה היסטורית, תרמה את חלקה לרצונם של תלמידיו לקרוא את תולדות חיו. דברי ישראל ישעיהו משקפים את המתח בין היושבים בתימן לבין יוצאי תפוצה זו החיים במקומות אחרים. וזה לשונו:

יהודי תימן לא הרבו לכתוב על עצמם, על חייהם בעבר ובהווה [...]. סבורני שמיעטו לכתוב, משום שלא ראו צורך בכתיבת היסטוריה.

לעומת זאת, מוסיף ישעיהו:

עם עלייתם של יהודי תימן לא"י ושיבתם בה לצד אחיהם שבי גלויות שונות – גבר רצונם לכתוב על עצמם ועל תולדותיהם.⁶

וכן אומר גם אחיו, חיים שרעבי, במאמרו:

רבים החברים אשר השתוקקו לשעה זו שבה ירשמו תולדות תנועתם ויבואו לידיעת הרבים, ויהיה בזה גם סימן כבוד לשבט גולי תימן.⁷

גולת הכותרת של מפעל ההנצחה הייתה בשנת תש"ה (1945), כאשר שני תלמידיו של הרב קאפח, ישראל ישעיהו ואהרן צדוק, ערכו את הספר "שבות תימן" והקדישו אותו לרב.⁸

מפעל הנצחה זה מלמד הן על הצלחת דרכו של הרב קאפח והן על כישלונה. מצד אחד, העובדה שזכה להעמיד דור של תלמידים ההולכים בדרכו ומתאמצים להעמיד לו נר זיכרון מעידה שפעילותו החינוכית עשתה לה כנפיים, כדברי הרב סאלם עזירי, תלמידו ורבה של העיר מנאכ'ה:

כי לא לבד דלה והשקה לנו את מי התורה, אלא גם לאבותינו, הקטן והגדול, החיה אותנו ולבני ארצותינו.⁹

בחוברת הזיכרון שבהמשך דברי, מודגמת שוב ושוב רגישותו החינוכית, ומצוין שהתייחס לכל שואל בסבר פנים יפות וענה לו בסבלנות אין קץ.¹⁰ אף לאחר יציאת חלק

5 על "ארגון אבי דוד", ראה י' חבארה, בתלאות תימן וירושלים (בעריכת ש' גרידי), ירושלים תש"ל, עמ' 174 ואילך. על החשש מפני התמוטטות המפעל, ראה שם, עמ' 198.

6 י' ישעיהו, "עם הספר", בתוך שבות תימן, עמ' 6.

7 ח' שרעבי, "פרקים מפרשת 'דור-דעה' בתימן", בתוך שבות תימן, עמ' 211.

8 אהרן צדוק (1895–1981), יליד צנעא, מתלמידי הרב יחיא קאפח, עבד במקווה ישראל, ונמנה עם מקימי אגודת "עזרת אחים". על ישראל ישעיהו, ראה בהמשך דברי.

9 עזירי (לעיל, הערה 4), עמ' 17.

10 וכן כתב גם תלמידו ישראל ישעיהו במאמרו "לדמותו", בתוך שבות תימן, עמ' 177.

מתלמידיו אל מחוץ לתימן, המשיך הרב קאפח לעודדם ולחזקם בדרך הלימוד הרמב"מיסטי.¹¹ רגישותו ומסירותו לתלמידיו היא שהובילה רבים ללכת בדרכו ולהמשיך לקיים את הנהגותיו אף לאחר מותו.

מצד אחר, דווקא הצורך העיקש של תלמידיו לשוב ולספר על האיש ועל מעשיו, מלמד כי רבים מבני תימן התנגדו לדרכיו, עד שהיה צורך ולשוב ולהדגיש לכול את מעשיו הברורים והחשובים.¹²

לשרשרת מעשי ההנצחה הללו מצטרפת עתה תעודה שנכתבה ככל הנראה בידי תלמידיו ומוקיריו בארץ ישראל. תעודה זו נשמרה באוספו של ישראל ישעיהו, אחד מתלמידיו של הרב קאפח, שהיה באותם ימים מזכיר "ארגון אבי דוד" בתל-אביב.¹³ ייתכן שהחוברת היא פרי עמלם של חברי הסניף התל-אביבי והסניף הירושלמי של "ארגון אבי דוד", וייתכן שהיא החוברת הנזכרת בזיכרונותיו של יוסף חבארה, מראשי הסניף באותם ימים.¹⁴ יתרונה של חוברת הזיכרון שלפנינו על שני הפרסומים האחרים הוא, שנכתבה מיד בסוף שנת האבל עליו, ככתוב בתחילתה: "היום מלאה שנה לפטירתו של המנוח". לעומת זאת, ספרו של הרב קרח, "אגרת בוכים", נחתם לא לפני שנת 1939, שהרי הוא מזכיר בו את פטירת אביו, הרב יחיא קרח, שהלך לעולמו במצרים בשנת תרצ"ט (1939),¹⁵ והספר "שבות תימן" יצא לאור רק בשנת 1945.

תוכנה של החוברת מדגיש את מסירותו של הרב קאפח ללימוד התורה עוד משחר ילדותו, את מאמציו בחשיפת מסורות תימן הקדומות, את לימוד הערבית והמדעים, את התנגדותו לקבלה ולאמונות העממיות שרווחו באותם ימים בתימן, ואת מפעלו החינוכי הנזכר לעיל. נוגע ללב הוא סיפור הייסורים שסבל בימי חייו: העוני והדלות, מות שני בנוי בצעירותם לאחר עינויים קשים, והמאבקים הפוליטיים והאידיאולוגיים שניהל, שבעטיים סבל מרדיפות ואף ישב בכלא.

החוברת אף חושפת פרטים חדשים על ימי ילדותו, ומתארת את השנים שבילה מחוץ לצנעא באחד מכפרי הסביבה מכורה הנסיבות. בכך מצטרף תיאורו לדברים שכותב הרב סאלם קרח ב"אגרת בוכים".¹⁶ מן התעודה מתברר כי כבר בשנים הללו,

- 11 ראה א' קאפח, "צורר איגרות בקולמסו של הרב יחיא אלקאפח", פעמים 100 (תשס"ה), עמ' 159–172.
- 12 זו אחת מן הסיבות שהרב שלום קרח נרתע מלכתוב על הרב. ראה קרח, הולך תמים ופועל צדק (לעיל, הערה 2), עמ' 181.
- 13 ישראל ישעיהו (1911–1979), מתלמידי הרב קאפח, פעיל במפא"י, חבר כנסת, שר ויו"ר הכנסת. לעוד פרטים, ראה מ' ענזי, "בן איש מוזג ובן האורגים: ישראל ישעיהו וקשריו עם ביאליק", פעמים 119 (אביב תשס"ט), עמ' 211–220.
- 14 ראה יוסף חבארה, בתלאות תימן וירושלים (לעיל, הערה 5), עמ' 178–180. יוסף חבארה (1892–1974) היה מתלמידי הרב קאפח וממייסדי "ארגון אבי דוד" בארץ ישראל.
- 15 ראה קרח, הולך תמים ופועל צדק (לעיל, הערה 2), עמ' 193.
- 16 ראה אגרת בוכים (לעיל, הערה 2), עמ' יג–יד. התיאור חלוק בכמה פרטים משמעותיים. לדברי הרב קרח, הנער יחיא קאפח עזב את צנעא בהיותו בן שש שנים יחד עם אביו, וישב בבלאד אַנס שנה אחת בלבד.

בהיותו כבן אחת-עשרה שנים, השפיע הנער יחיא קאפח על הסובבים אותו באותו הכפר ולימד אותם תורה.

נסכם ונאמר כי הרב קאפח היה לא רק גדול בתורה אלא גם מחנך דגול שמצא נתיבות ללבנות תלמידיו. עדות לזה היא העובדה שתלמידיו המשיכו ללכת בדרכו גם לאחר פטירתו, הן בלימוד תורתו והנהגותיו הן בפרסום דברי זיכרונות עליו. זיכרונות אלו נתפרסמו ב"אגרת בוכים", בספר "שבות תימן", ובחוברת "מזכרת למו"ר הרה"ג יחיא שלמה קאפח זצ"ל", המתפרסמת כאן בפעם הראשונה.

מזכרת למו"ר הרה"ג יחיא שלמה קאפח זצ"ל¹⁷

אנחנו באנו כאן להתאסף להזכיר קטע מאישיותו ופעולותיו של רבינו עט"ר [=עטרת ראשון] הר' [ב] המ' [נוח], שפעל בקרב העדה התימנית בבירת תימן צנעא, ולדעת מה הוא ומה היה, ומה השאיר לנו. היום מלאה שנה לפטירתו של המנוח, והנני מביא קטע סיפור מה שסיפר לנו הוא בעצמו בעודו בחיים, מה שקרהו מקרים מימי עלומיו, ומה שראו עינינו עד יום אסיפתו.

הר' המנוח נולד בשנת תרי"א ליצירה.¹⁸ הוא בן למשפחה מיוחסת ומרודה בעניות. בשנת שלוש לחייו מתה אמו, ובש' [נה] החמישית לחייו מת אביו, ונשאר יתום ולמעמסה על זקינו אבי אביו, וזקינו ניטפל בו ולימדו תורה במסירות יתירה. ובש' העשירית לחייו בש' תרכ"א ליצירה היתה ש' בצורת, עזב את עירו צנעא, וגלה הוא וזקינו לאחד הכפרים בתימן בכדי להחיות את נפשם. וכמה מקרים קרו להם, שא"א [=שאי אפשר] לפרט אותם. ובש' י"א לחייו קבע לו מדרש בכפר הנ"ל לעסק תורה, עד שהיה למופת בכפר היהודי הנ"ל. וסיפר לנו זקן אחד מהכפר הנ"ל משבחי הר' המ' הנ"ל [=הנזכר לעיל], כי מחשקו בלימוד, שאפילו כשהיו יושבים אנשי הכפר בערב אחרי גמר מלאכתם לשבת ולעשן נְרִגְלָה ולשנות קאפח כדרכם, לא היה פונה לכל דבר מזה, אלא יושב ביניהם והספר בידו, ומוכיח להם ומשפיע עליהם ועל ילדיהם ומזרזם ללמוד, ומלמדם הלכות וברכות וזולתם. גם היה מצוה לזקינו לעורר אותו בחצות לילה, בכדי לקום לעסוק בתורה, עד שכמעט כל אנשי אותו הכפר רכשו להם כמה מדות טובות

לעומת זאת, לדברי חוברת זו, הנער יחיא גלה בהיותו בן עשר שנים יחד עם סבו וישב במקום ארבע שנים. דברי חוברת הזיכרון נראים לי מכוונים יותר, כיוון שהם מתאימים למה שנאמר בזיכרונות הרב יוסף קאפח, המובאים בספרה של נכדתו א' לוי, הולך תמים: מורשתו חייו ופועלו של הרב יוסף קאפח, ישראל תשס"ג, עמ' 27, שבהיותו בן שש שנים התייתם משני הוריו.

17 ראה מכון לבון, ארכיון תנועת העבודה 1-1252-104-iv. אני מודה לעובדי המקום על עזרתם. הוספתי פיסוק, פענחתי ראשי תיבות והערות קצרות בסוגריים מרובעים. במקומות מסופקים הוספתי סימן שאלה. הניקוד הוא כפי שמופיע במקור.

18 במקומות אחרים כתוב שנולד בשנת תר"י (1850).

ממדותיו. גם לא עזב אותם ושב לעירו צנעא, עד שהעמידו להם רב בכרך. ובש' הי"ד לחייו שב הוא וזקיננו לעירו צנעא, והיטיב להם ה' ב"ה, ולמד עבודת הצורפות עם זקיננו, וקבע את לימודיו בתורה אצל הרה"ג חיים קרח נע"ג [=נוחו עדן גן],¹⁹ ועשה את מלאכתו עראי ותורתו קבע. ומרוב חשקו בלימוד, היה עוסק במלאכתו משעה ג' ערבית עד ו' בלילה,²⁰ והיה ישן שינת עראי כשעתים או ג', אח"כ מתגבר וקם משינתו והולך לעורר חביריו, והולכים ללמוד אצל הר' הנ"ל [כלומר הרב קרח] עד עלות השחר, ושם היה מתפלל. אחרי גמר התפלה יוצא לאכול ארוחת הבוקר, שב הוא ללמוד בישיבה עם הר' הנ"ל עד שעה ד' בבקר בביכנ"ס הר' אב' [רהם] אלשיך הלוי.²¹ ומשעה ה' יוצא לעבודתו עד שעה ט' ביום, ומט' הולך לישיבה ושם לומד עד ג' בלילה. וכך המשיך עד ש' העשרים לחייו. ובש' העשרים התחתן,²² והמשיך את לימודיו אצל הר' הנ"ל, עד שהיה מופת לדור, ונתאהב על הבריות, והיה ממלא את מקום הר' לפעמים. ובראות הר' הנ"ל את חריצותו ועומק הבנתו ושכלו החד ורעיונו הישר וענותנותו, לא היה פוסק פסק דין אלא בנוכחותו והסכמתו, עד שאם במקרה תבוא שאלה ואיננו נמצא בישיבה, היה או' [מר] להם חכו עד שיבא פלו' ז"א הר' המ' [פלוני. זאת אומרת הרב המנות] ז"ל. וכשהיה נכנס לישיבה, היה הר' הנ"ל עומד מפניו מלא קומתו אך בראש כפוף, בכדי שיוכר בין הרב לתלמיד.²³ וכך המשיך עד שלשים וחמש לחייו. גם במשך זמן זה היה גומר עת הלימוד בישיבה הנ"ל, והולך לישיבה הגדולה ביכנ"ס מו"ר צאלח, אשר היו מתקבצים שם כל גדולי ורבני צנעא מימי קדם והיו ממשיכים הלימוד עד חצות היום (כידוע וכמפורסם).²⁴ ובשנת השלשים וחמש הרשה לו הר' הנ"ל [=הרב קרח] שיקבע לו ישיבה ולהורות לרבים, והוא התחזק והתאמץ במלאכת ה'. ונהרו אליו כל תלמיד מבין ובעל כשרון, כי אהבו את רעיונותיו הנשגבים והישרים וענותנותו, כי גם רבני הדור עוד התחברו אליו ללמוד אצלו, כגון: הר' אב' אלבדיחי, והר' אהרן כ"ץ ובניו, ומו"ר יחיא אלאביץ', והר' חיים אלכסאר²⁵ וכיוצא, ונתמלאה ישיבתו מאין מקום תורה ותפלה. ויצא לו שם רב בכל ערי תימן, והיו נוהרים אליו בשאלותם מכל עיר וכפר בתימן, ולא

- 19 הרב חיים קרח (1824–1914) היה מגדולי הרבנים בצנעא והעמיד דור של תלמידים.
- 20 לפי השעון בצנעא, שנהגו לחלק בה את היום לשתיים–עשרה שעות ביום, המתחילות בשחר, בערך בשעה שש בבוקר, ולשתיים–עשרה שעות בלילה, המתחילות בשקיעת החמה, בערך בשעה שש בערב. השעה שלוש בערב היא השעה תשע בערב לפי השעון האירופי, השעה שש בערב היא חצות הלילה, השעה ארבע בבוקר היא השעה עשר בבוקר, והשעה חמש בבוקר היא השעה אחת–עשרה בבוקר, והשעה תשע ביום היא השעה שלוש אחרי הצהריים.
- 21 הוא בית הכנסת אלשיך הידוע בצנעא, שהיה בבעלות משפחת אלשיך עד עלייתם לארץ ישראל, שם לימד בבקרים הרב חיים קרח.
- 22 נשא אישה ביום י"ג באדר א' בקפ"א לשטרות (1870).
- 23 וראה דברים דומים באגרת בוכים (לעיל, הערה 2), עמ' כה.
- 24 בית כנסת ידוע ומקום הלימוד המרכזי בצנעא עד שנת 1905.
- 25 כולם מרבני צנעא: הרב אברהם בדיחי (1849–1939), מזכיר ההקדש; הרב הארון אלכהן (1854–1934), חבר בית הדין בצנעא, ובניו הרב חיים, הרב אברהם והרב שמואל; הרב יחיא אלאביץ' (1863–1934), תלמידו וחברו של הרב קאפח, שהיה חכם באשי בשנים 1932–1934; הרב חיים כסאר, הוא הרב חיים בן סלימאן אלכסאר (1859–1911), תלמיד חכמים שדאג לשימור ולהצלת מסורת תימן.

רק בתימן אלא גם מרבני מצרים ומכמה מקומות שיפרסמו?²⁶ התקשר במכתביו עם כמה אנשים משכילים, וכבדוהו מתוך מכתביו אף שאינם מכירים אותו, כמ"ש ש"הע"ה [כמו שאמר שלמה המלך עליו השלום]: "טוב שם משמן טוב" [קוהלת ז,א]. והנני בא כאן לפרסם את מעלותיו הנשגבות ופעולותיו ותכנית לימודיו. הוא תמיד התעסק ופלפל בתלמוד עד שהיה אתו למי שחו וכל רז לא אניס ליה. ובחר לו דרכי הפוסקים הראשונים והגאונים בהוראותיו, וחשק במדע התורני ובספרים המדעיים התורניים, כגון: חובת הלבבות, והכוזרי, וספר האמונות והדעות לרס"ג, וספרי הנשר הגדול הרמב"ם בכלל. ותמיד חיפש ורץ אחרי הספרים העתיקים, עד שגילה כמה תגליות שהיו קבורים מלפני כמה שנים.²⁷ ונמצאו כמה סופרים תימנים שספריהם בקרוב יצאו, ועוד כמה סופרים, שלא היה להם שם, שבקרוב יתפרסמו בספר המיוחד למו"ר על אישיותו ופעולותיו בקרב העדה התימנית. ובצירוף לזה הוא אזור חיל והתאמץ וגילה את שני סדרי המשניות לפירוש הרמב"ם בלשון הגרי [=בערבית], שהם היו כבר אבודות לגמרי. וכמה יגע וקיבץ ספרים עתיקים בכספו, עד שהיה רץ אפילו אחרי ספרים הכרוכים, ומוציא ניירות של ספרים מתוך הכריכות ומצרף ומתאימן לספרים.²⁸ והגורם לזה כי בימים שקדמוהו עזבו את הספרים העתיקים המדעיים התורניים וספרי הפוסקים הראשונים, והיו כורכים בהם את הספרים החדשים או קוברים אותן בארץ, מפני שלא היו עוד נחשבים בעיניהם נגד ספרי הקבלה המסתורית וכיוצא. וסיפר לנו מו"ר המנ" [המנוח] שפעם אחת הלך אל אחד כורך ספרים, ומצא לפניו ספרי עתיקים שאינם עוד בנמצא, ועושה אותן כריכות. אז הוכיחו ואמר לו שאין ראוי לעשות כן. השיבו: זו היא גניזתן. אז שלם לו את דמיהן, ומצא בהם כמה ספרים שכבר דברנו עליהם, ובצירוף לזה מצא בתוכן ספר א' שלם מחכמת התכונה בל' ערבי הנקרא אלזיג אלמצ'פרי.²⁹ גם יגע בכל מאמצי כחו, ועלתה לו, ויישב כמה קושיות בדברי הרמב"ם מפני חילופי הנוסחאות, וגם יישב כמה גרסאות בתרגום אונקלוס ורס"ג, שנתחלפו בנוסחאות בראיות ברורות. וחיבר פירוש על תרגום אונקלוס הנק' [רא] מרפא לשון,³⁰ בכדי שיבין כל קורא הפרש הנוסחאות

26 מילה לא ברורה, אולי צריך לתקן 'שהתפרסם'.

27 על פעולותיו של הרב יחיא קאפח להצלת כתבי יד ולהעתקתם בתימן, ראה למשל י' טובי, "מקורות לתולדות הרבנים יחיא ונכדו יוסף קאפח זצ"ל ותנועתם", תהודה 30 (תשע"ד), עמ' 58–67.

28 ובדורנו נודע בפירוק כריכות ספרים מתימן, "הגניזה הנודדת", יהודה לוי נחום המנוח, שגילה בדרך זו מקורות רבים. ראה למשל את תיאורו בספרו חשיפת גנוזים מתימן (בעריכת ש' גרידי), חולון תשל"א, עמ' א ועמ' ע.

29 אלזיג' אלמצ'פרי הוא חיבורו של המלומד התימני המוסלמי בן המאה השלוש-עשרה מחמד בן אבי בכר אלפארסי, העוסק באסטרונומיה, ראו צ' לנגרמן, המדעים המדויקים בקרב יהודי תימן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 25–26. במכתבו של הרב קאפח לבנו שלמה, הוא מזכיר את הכורך, הרב יחיא נג'אר, ואומר שמצא אצלו את הספר זיג אלג'אמע (הוא ספרו של כשיאר אבן לבאן, שחי בשנים 971–1029). ראה שבות תימן, עמ' 228–229.

30 טעה כאן הכותב, שהרי "מרפא לשון" הוא חיבורו של מורו וחברו של הרב קאפח, הרב יחיא קרח (1840–1881). על חיבור זה, ראה י' טובי, "רבי יחיא קרח וחיבורו מרפא לשון על תרגום אונקלוס", העברית ואחיותיה ב-ג (תשס"ב-תשס"ג), עמ' 205–222. על מחקריו של הרב קאפח בחקר האונקלוס, ראה שם

שנשתבשו בשנים האחרונות על עזבם הספרים העתיקים, וכל מורה בחדר מיישב כפי דעתו מבלי התבוננות. וכמה היה מזוזו התלמידים בכל ליל ערבי ש"ק [=שבת קודש] לקום בהשכמה לקרוא פרשת השבוע שמו"ת [=שניים מקרא ואחד תרגום] כתקנת חכמים בסדר נאה ובדיוק על כל פסוק ופסוק. ואשרי עין ראתה סדר הלימוד בישיבתו, ובפרט בליל שבת, כמה היו מתקבצים עד אין מקום ויושבים אף בחצר, וכמה היינו מתענגים עונג שבת בעסק המשנה בפירוש הרמב"ם כידוע.

ומלבד עסקיו ולמודו בישיבה, התמסר באופן פעיל בכל הענינים הכלליים של הקהילה בגשמיות וברוחניות.³¹ והתחיל לעקור את האמונות הכוזבות, שהקהל התימני הידבק בהן ולמד אותן מהעם הערבי, כגון קְשִׁבוֹנִים בית חדש בגְּמִירָתוֹ, יש להם אמונה שאסור להיכנס לבית עד שישחטו בקר או צאן לתת מְנָה לבעל הבית הראשון, שהוא השד השולט על האדמה.³² או כשיחלה אחד מהבית, שוחטים ונותנים מנה לשדים, במחשבה שהדם לשדים, והבשר יחלקו אותו לשכניהם. ועוד כמה אמונות זרות וכוזבות, כגון אשה שילדה, אסור לה לאכול ארוחת בקר או צהרים או ערב עד שתקטיר מיני שרף מיוחד (הנק' בערבי מר) לזה, והקיטור הזה סגולה שלא תשלוט בה בעלת הבית השָׁדָה ועוד ועוד. בא מו"ר המ' הנ"ל וְעָקַר את כל האמונות האלה, והראה להם את הדרך הישרה שְׁלִפִי חוק תורתנו הקדושה הן אסורות, ורק מבלבלים את הדעה ומטרידים את האדם מעבודת ה' ית' ומעבודתו. וכמעט כל היישוב הודו לו, וידעו באמת נכונה שדברים כאלה הן דברי הבאי. אך עמדו נגדו איזה אנשים שכבר דעתם נתבלבלה באלו האמונות הכוזבות, ואמרו עליו שהוא כופר ומכחיש באמונת השדים, אבל הוא לא נרתע מהם ולא מדבריהם, והמשיך את דרכו ללמוד וללמד.

ובשנת הארבעים וחמש לחייו³³ נתמנה בתור אב בית דין ונשיא לכל ערי תימן, ותפקידיו היו ידועים, כגון בודק ושוחט רְאִשִּׁי, נכנס ויוצא בעניני הממשלה, ועוד תפקידים שאין זה מקומן. והמשיך בתפקידו זמן רב, ובמשך זמן זה סבל מכמה אנשים ריקים, שעמדו עליו בכל מיני תחבולות ומרמות ומלשינות,³⁴ יען שהיה מכריח אותם על האמת מפני שהוא אמת. וכשראו שלא עלתה בידם, שכרו עליו אנשים לרדפו בכל מיני רדיפות, והוא לא פחד ולא נרתע מהם, והמשיך את דרכו לפי תומו. עד שפעם אחת יזמו עליו לשרוף את ביתו, רק בקומו משינתו בלילה כרגיל ללכת לישיבתו, הרגיש בדלת

ובמאמרו של אדם בן-נון, "חקר נוסחאות התרגום בכתבי היד התימניים על ידי רבני תימן וחכמיה", מסורה ליוסף ח (תשע"ד), עמ' 199–257.

31 לעמודים הבאים יש שתי גרסאות בארכיון זהות כמעט לחלוטין. השתמשתי בגרסה של כתב היד המלא, והערתי רק בכמה מקומות על דברי הגרסה השנייה, שאינה מלאה.

32 מנהג זה נקרא "סיר אלהם". על מנהגים אלו ועל תגובת הרדעים להם, ראה י' רצהבי, "דרדעים", עדות א, ג (תש"ו), עמ' 165–180.

33 שנת 1905 לערך. ולא דק המחבר במניין השנים, שהרי התמנה לתפקיד חכם באשי בשנת 1899. ראה למשל קרח, סערת תימן, עמ' ס–סא.

34 במקור כתוב "לשוה"ר [=לשון הרע], אך המילה נמחקה ונכתבה מעליה המילה "מלשינות".

הבית שהיא נשרפת, צעק עליהם וברחו, וכבה את שריפת הדלת. וכשראה שהענין הגיע לידי כך, נתפטר ממשרתו והמשיך את לימודו כרגיל.

גם היה בעל כשרון עד להפליא, ובכל מה שהוא לומד הוא מצליח. הוא למד חכמת התכונה והחשבון, הוא ידע את השפה הערבית ואת הכתב הערבי על בוריו, עד שהיו נזקקים לו כמה מגדולי הערבים לשאלותיהם, לבאר להם את שלא הבינו. הוא למד את תורת הַקִּימָה³⁵, למרות שהוא נמצא בסביבה זרה מתורת המדע. הוא ידע את תורת מהלך הכוכבים הנק' אסטנומיה [= אסטרונומיה]. הוא המציא כלי מבט לכוכבים [מעין טלסקופ] בהמצאתו הוא, עד שאחר זמן נשלח לו כלי מבט מאת איש א' ששמו קלאזר³⁶ שבקר בארץ תימן, ונתחבב מורנו עליו בהבנתו חדות שכלו, ועוד נתן לו כמה ספרים מדעיים. והשתמש בכלי מבט זה לחשבון התקופות והמזלות, בכדי להקל מעליו החשבון לידע זמני לקיון המאורות בחשבון מדויק. כי בימים ההם היתה נעדרת מהם זאת החכמה, ואין אף איש יודע זאת החכמה על בוריה, כי אם איש אחד המ' סעיד אלערוסי³⁷, שהיה יודע במקצת בכדי לידע משפטי הכוכבים והנהגתן כידוע, כי היה רופא גם עסק בענין זה, אך אח"כ היה מחשב עם מו"ר הנ"ל ועל הרוב במוצאי ש"ק. ועוד זירז אחרים ללמוד, כגון מו"ר יחיא אלאביץ' ומר אב' כ"ץ ומר עמרם קרח³⁸. ועוד לימד כמה בחשבון האמצעין[?]³⁹, באופן שנתפתחה בימיו החכמה והמדע בחכמת התורה לרוב השתדלותו. מצורף לזה שהיו באים אף מגדולי הערבים ללמוד אצלו זאת החכמה, ומתפארים בפני האומה הערבית, כשהם מודיעים להם מתי יהיה לקיון המאורות, אף שאינם אלא כסקרנים ושומעים מפי הר' הנ"ל. ונתפרסם בחכמתו וישרו, ונחל כבוד בעין כל כמה"כ [=כמאמר הכתוב]: "ומצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם" [משלי ג, ד]. ועם כל זה לא היה נהנה רק מיגיע כפו. ולרוב דבקותו ובטחונו בה' ית' היה מסתפק במה שיזדמן לו מדי יום, ומה שישגיג יותר על מזונו היה קונה ספרים, מלבד מה שהיה מחלק לצדקה כפי הראוי, וכפי מה שראו עיניו. ועוד סיפר לנו כי פעם אחת היתה שנת בצורת וערב החג היה, והיה לו מטבע כסף, ויצא לשוק לחפש לו אוכל בשביל החג. והנה פתאום נפגש באיש אחד ובידו ספר למוכרו, קנה את הספר ושב הביתה. אמרה לו אשתו: מה הבאת לנו? בישר אותה שכבר קנה ספר. צעקה עליו

35 בגרסה השנייה כתוב "הקִימָה".

36 הכוונה לבלשן, הגיאוגרף והארכיאולוג היהודי האוסטרי אדוארד גלאזר (1855–1908), שביקר בתימן כמה פעמים והתחבר עם הרב קאפח וחבריו המשכילים. גלאזר כתב כמה מאמרים וחיבורים על תימן.

37 סעיד ערוסי (1831 לערך–1909) היה משכיל יהודי וחברו של הרב קאפח. נודע כמומחה באסטרונומיה ובשירה. חיבר כרוניקה בשם "מצוקות תימן". ראה י' קאפח, "מצוקות תימן", ספונות ה (תשכ"א), עמ' שצט–תיג.

38 הרב אברהם כ"ץ, הוא כנראה הרב אברהם בן הרב אהרן אלכהן (1869–1959), תלמידו של הרב קאפח תקופה מסוימת. הרב עמרם קרח (1871–1952) היה הרב האחרון של יהדות תימן. חיבר את פירוש "עלמות שיר" על הדיואן, "נוה שלום" על תפסיר רס"ג לתורה וספר ההיסטוריה "סערת תימן".

39 מילה לא ברורה.

ואמרה: האם נפתח את הספר ונאכל ממנו? בכל פעם אתה עושה כן ואיני מוחה בידך, אבל עכשיו איני מוותרת,⁴⁰ יען לי הוא ערב חג. ונתוכחה אתו, וחשבה ללכת בית אביה. אז ניחם אותה בדברים לאמר: זה הספר חשוב והוא דבר שאין לו חליפין ואי אפשר להשיגו אח"ך [=אחר כך]. והנה משא גמל תבואה וחמאה ועוד דברים אחרים מצרכי יו"ט נשלחו לו מאת אחד מקרוביו מעיר רחוקה. אז אמר לה: תראי כמה גדולה מדת הבטחון, לו קניתי צרכי החג במטבע שהיה לי כחפצך, הייתי מאבד הספר הזה. ומאותו זמן הזדרזה ועזרה לו בסדרי הלימוד ביום ובלילה, כי כשהיו התלמידים באים בלילה ללמוד היתה עושה להם קאפ'ה בשביל שלא יישנו, גם ביום כן, ובייחוד בימי הקור. עוד נותנת אש קטורת לעשן כנהוג.⁴¹ וכמה היה מזרז על הלימוד לכל איש כפי שכלו, ומכניס רגש וחשק בלב כל שומעי דבריו הנעימים והישרים. גם בעת הלימוד, כשהיה השואל שואל, אף שאינו שואל כהוגן, הנה הוא מיישב שאלתו ומשיבו כהלכה עד שיררה צמאנו בנחת וענוה יתירה ושמחה, ואף אם יצטרך לביאורים או לשיעורים, הנה הוא נכון לבאר מבלי ויכוח או התרשלות כידוע. גם תיקן ענינים מידות ושיעורין אשר בני אדם מסתפקים בהם, כגון שיעור חלה ורביעית וזולתן הכל בדיוק. ועוד מימי עלומיו עד שנתפרסם בתור רב, נתפתחה בימיו החכמה והמדע בתורה, והרבה אנשים מהקהל נטו לדעותיו הישרות, והוסיף לחקור באמונת יחוד ה' ית', והוכיח באופן יסודי ובראיות ברורות כי יש הפרש בין המדע התורני ודברי רז"ל מעתיקי השמועה ובין רז"ל חכמי הקבלה המסתורית. וחיבר שני ספרים על זה נגד ספרי הקבלה המסתורית: אחד הנק' מלחמת ה', ואחד הנק' דעת אלהים, תשובה לספר התקופה להחוקר הלל ציטלין.⁴²

אבל משך כל השנים ההם הוא לא גלה את כל רעיונותיו שהם נגד הקבלה המסתורית, אלא היה מגלה את הדעה הזו רק ליחידים בעלי השכלה ומדע. ועוד כמה אקרן⁴³ [?] אחר כל הדעות הזרות, ורצה ליצור דור בעל השכלה ומדע, אך ורק עפ"י דעת תורתנו ואמונתנו. וכל ימי חייו היה מסור לענין זה, וקבל על עצמו להגשימו. אבל תלאות הזמן לא נתנו לו להגשים את כל מטרתו, יען שבשנת החמישים לחייו נסתלק עליו בנו אברך כבן כ"ח שנה, אשר עמל ויגע בו ולימדו כדי לראותו ממלא את מקומו.⁴⁴

40 בגרסה השנייה נכתב "מותרת".

41 על מסירתה של אשתו נעמה לבית יצחק הלוי (1863 לערך – 1943) ראה גם קרח, הולך תמים ופועל צדק (לעיל, הערה 2), עמ' 185.

42 מלחמות השם ודעת אלהים יצאו בירושלים בדפוס עניו בשנת תרצ"א (1931). הלל ציטלין (1871–1942) היה הוגה דעות וסופר יהודי ממזרח אירופה שכתב רבות על קבלה וחסידות. דברי הרב קאפח בספרו דעת אלהים כווננו נגד המאמר של צייטלין "קדמות המסתורין בישראל", שפורסם בתקופה ה (תשרי–כסלו תר"ף), עמ' 280–322. על הלל צייטלין ראו למשל אצל י' מאיר, "נפתולי סוד: הלל ציטלין, הרי"ל אשל"ג והקבלה בארץ ישראל", בתוך ח' פדיה וא' מאיר (עורכים), יהדות: סוגיות, קטעים, פנים זהויות, באר שבע תשס"ז, עמ' 585–647, ושם עמ' 616–618 מתייחס מאיר לויכוח עם הרב קאפח.

43 מילה לא ברורה, אולי צריך לתקן 'חקר'.

44 הסיפור בהמשך מתייחס לסאלם קאפח, אך האזכור לגבי גילו ומעמדו מתאימים לאחיו הצעיר דוד, שנפטר בגיל עשרים ושבע בשנת 1918. על מותו של סאלם קאפח, ראה: א' לוי, הולך תמים (לעיל, הערה 16), עמ' 30; מ' ענזי, תמורות בקהילה היהודית בצנעא: היבטים פוליטיים וחברתיים והשפעתם על פרוץ המחלוקת

והגורם להעדרו היה בימי השלטון הערבי המוסלמי בש' [=בשנת] תרס"ה, שנת הבצורת הנוראה הידועה,⁴⁵ כי העלילה עליו הממשלה שהוא מזייף מטבעות הממשלה, ונאסר מאסר עולמי ולעינויים קשים והוא חף מפשע. לא עברו חדשים והנה שלחו לאביו הר' המ' הנ"ל לבוא לקחת את בנו הנאסף ולקברו. תארו נא לכם שבאותן הימים לא נמצאים לדבר אף עם החיים, וכ"ש לקבור מתים הנמצאים בתוך הבתים, וכ"ש לקבור [ה]מת שמת בבית הסהר. ומו"ר הלך בעצמו ובכבודו ובהשתתפות אשתו עלו לבית הסהר והרחיצו את בנם ודמעוניהם על לחייהם נוזלות ונשא את בנו על גבו והובילו לקבורה. נא לכם שכל אלו היסורין הם קטע ממה שראינו בעינינו, ועל כולם היה אומר: חביבין היסורין. ועם כל זה לרוב חשקו ודבקו ואהבתו לשי"ת ותורתו היה מקבל כל היסורין באהבה, ומוסיף אומץ וחשק לעבודת השי"ת, והיה חושב כל זה לאין נגד חיובו לקיום התורה והמצות, ואדרבא כשיקרה איזה מקרה מעציב לאחרים הולך ומנחמם ומזרזם לאהבת השי"ת ועבודתו.

אחרי כל זה המשיך את דרכו, ולמד ולימד והעמיד עוד תלמידים הרבה, ונתפתחו כמה ישיבות תחת השגחתו, ויצאו כמה תלמידים בעלי הוראה עד שארגן אגודה שמונה למאות אנשים. גם נמשכו אחר דעותיו ומהלכו ברוב ערי תימן. וחזן מזה היה מורה גם לצעירים בחדר בביתו, עד שבא לו הרעיון לפתוח בית ספר מסודר, כדי שהתלמיד ימצא את חינוכו עפ"י גיל [יבא חומר ביה"ס בביאור בסוף באורך, והמאסר גם סיבת סגור].⁴⁶

אחרי סגירת בית הספר ואחר יציאתו מבית הסוהר, יצאה פקודה מהשלטון לסגור הישיבות שתחת השגחתו, וגם בתי כנסיות המיוחדות שמספרם כעשרים.⁴⁷ אמנם הוא לא חדל מללמד ולהדריך ולפשט את רעיונו הנשגב [עד שנאסר פעם שנייה אבל לא יצא].⁴⁸ ומפחד האויב היה סוגר חדר לפנים מחדר, וכשהתלמיד בא שם לו סימן על הדלת לפתוח אותה ולהיכנס לישיבה מבלי שירגיש האויב. וממש היה עסק התורה אצלו קדור השמד.⁴⁹ עד שפעם אחת הלשינו עליו ועל בנו אצל השלטון, שהוא עובר על החוק בפתחו את הישיבה, והנה לפתע פתאום הובהלו בפלוגת שוטרים שבאה לישיבה והתלמידים לפניו, והובילו את שניהם לבית הסהר, ולא יצאו משם אלא וכבר בנו חולה במחלה מסיבת הפחד. והמשיך את דרכו כמאז בהסתר, ולא ארכו הימים ובנו מת

בין "עקשים ל'דרדעים", עבודת גמר לקבלת התואר השני באוניברסיטה העברית בירושלים תשס"ד, נספח 1.

45 הכוונה למצור שהטיל האמאם יחיא על צנעא והצבא העת'מאני בשנת 1905, הידוע בכינויו "חִנְזֵת אֶלְנֶפֶר".

46 לצערי, אין בארכיון תיאור בית הספר העת'מאני, ה"מִקְתָּב". על בית הספר, ראה למשל בת-ציון עראקי-קלורמן, יהודי תימן: היסטוריה, חברה, תרבות, ג, רעננה 2008, עמ' 80–90.

47 על סגירת בתי הכנסת, ראה י' רצהבי, "לתולדות המחלוקת על הקבלה בתימן – אגרת רבי סעיד בן חיים אלנדאף זצ"ל", פעמים 88 (תשס"א), עמ' 115–116.

48 המשפט שבסוגריים נמחק.

49 על בית המדרש ועל הלימוד בסתר, ראה חבארה (לעיל, הערה 5), עמ' 66 ואילך.

מהמחלה בש' הכ"ח⁵⁰ לחייו. אוי לדור שכך עלתה בימיו. אבל מיתתו] עשתה עליו רושם בחייו, ומרוב חשקו ודבקו ואהבתו לשית' ותורתו כל זה לא היה חושב לאין נגד חובתו לקונו, אלא הוסיף עוד אומץ וחשק לעבודת השי"ת, והמשיך את דרכו, ושם דבקו וטחוננו באלהים. ועוד הוסיף והגדיל יושר ולימד תורה ברכים. גם בעת זקנתו הוסיף כח ורגש לעבודת קונו, והקדיש את אחרית ימיו ביחוד לכל דרכי התורה ואמונת ייחוד ה' ית', והגדיל לעשות ונתן כל כוחותיו לקרב את הדור הצעיר לדרכי התורה, ולהסיר ממנו כל אותן המסכים העתיקים שאינם כדעת תורה אלא מבלבלים את הדעת. אך לא ביד חזקה, אלא כשהוא מדבר עם הצעיר הוא בא לו בדברים רצונים, עד שהוא מכניס בלבו אהבת ה' ית' ותורתו, ומבאר לו יסודות האמונה והדת. גם קבע את עצמו לכל שואל דבר הלכה או למי שיבא לדון אצלו, ומוציא כל דין לאמיתו בענוה וזריזות, עד שנחל כבוד בעיני אלהים ואדם בענותנותו וישרו וחסידותו האמיתית, אשר כל פה ילאה לספר שבחו ותומו. זכה וזיכה את הרבים עד שנת השמונים וחמש לחייו,⁵¹ ובא אל אבותיו בשלום, ובס' [דר] "וילן שם כי בא השמש" [בראשית כח, יא].⁵² אשריו ואשרי חלקו. עליו הכתוב או' [מר]: "ואוהביו כצאת השמש בגבורתו" [שופטים ה, לא].

50 כפי שכבר כתבתי, דוד קאפח נפטר בשנת העשרים ושבע לחייו.

51 הרב קאפח נפטר בשנת תרצ"ב בהיותו כבן שמונים ואחת, ולא כדברי בעל החוברת.

52 הפסוק הוא מפרשת ויצא, השבת שנפטר בה הרב קאפח. על תיאור פטירתו ראה י' פרחי ו' סרי, "פטירת הרב"ג יחיא קאפח ('הישיש') על פי תיאור נכדו שלום ושדי (וש'צי)", תימא יג (תשע"ה) עמ' 105–123.

